

Universidad
del País Vasco

Euskal Herriko
Unibertsitatea

DEPARTAMENTO DE LENGUA CASTELA Y LINGÜÍSTICA Y DE LINGÜÍSTICA
UNIBERTSITATEA EUSKAL HERRIKO UNIBERTSITATEA

TRASVASES CULTURALES:

Literatura
Cine
Traducción

4

Eds.: Raquel Merino
J. M. Santamaría
Eterio Pajares

La publicación de este volumen ha sido posible gracias al patrocinio de:

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea
Departamento de Cultura de la Diputación Foral de Álava
Departamento de Educación, Universidades e Investigación del Gobierno Vasco
Departamento de Filología Inglesa y Alemana y de Traducción e Interpretación
Facultad de Filología y Geografía e Historia

© Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco
Euskal Herriko Unibertsitateko Argitalpen Zerbitzua

I.S.B.N.: 84-8373-707-8
Depósito Legal/Lege Gordailua: BI-327-05

Composición/Konposizioa: RALI, S.A.
Particular de Costa, 8-10 - 48010 Bilbao

Impresión/Inprimatzea: Itzaropena, S.A.
Araba Kalea, 45 - 20800 Zarautz (Gipuzkoa)

Bikoizketa euskaraz

Beatriz Zabalondo

Ikus-entzunezkoetako testu egokitzaile eta zuzentzailea. EHUko doktoregiaia

Hitzaurrea

Hasi baino lehen, eskerrak eman nahi dizkiet Josu Barambones irakasleari eta Trasvases IV. ekitaldiaren antolatzaile lanetan aritu diren guztiei, euskarazko bikoizketaren inguruan mintzatzeko aukera eskaintzeagatik.

Kongresu honetara etortzeko gonbita egin zidatenean, batik bat Itzulpengintza eta Interpretazio Saileko ikasleei zuzendutako tailer guztiz praktikoa prestatzeko enkargua jaso nuen. Materiala biltzen hasteaz bat ohartu nintzen zaila izango zela lanbide honen deskribapen oso zehatza egitea ordu eta laurden inguruko hitzaldi batean.

Bikoizketaren hasi-masiak erakusteko denbora apenas izango nuenez, bada, orotariko filmak hartuta joan nintzen Gasteizera: jatorrizko eta bikoiztutako bertsiok.

Fakultateko ikasleak itzulpen-egokipenera hurbiltzeko helburua zuen nire saioak, eta azalpen teoriko batzuen ondoren, marrazki bizidunetako pasarte bati ekitea: bertatik bertara aritzea bezalakorik ez dago lan baten gorabeheraz jabetzeko.

Gratu Aretora bildu zirenak ohartuko direnez, lerrootan doana ez da hitzaldian esandakoa zehatz-mehatz: tailer praktikoari ekiteko prestatuta eraman nuen gidoia topatuko dute irakurleek hemen; hori ere oso azaletik emana.

Bazkalondoko nagia aurre eginez bildu ziren entzule guztiei ere nire esker onak.

Bikoizketa prozesua. Parte-hartzaileak

Jatorrizko hizkuntzan dagoen material bat ETB1eko ikus-entzuleek etxean euskaraz ikusi arteko bidean, honako profesional hauen eskuetatik pasatzen da:

- 1) ETBko kanpo produkzioko arduradunak: filmak erosi edo haiek emititzeko eskubideak negoziatzen dituzte; esan beharrik ez dago, gehienak euskarara bikoiztu beharra izango da.

- 2) Produkzio etxea (EDERTRACK, IRUSOIN, K2000, REC...): ETB-letik jasotzen du lana eta beretzat lan egiten duten profesionalen artean banatzen du materiala (normalean, langile autonomoak).
- 3) Itzultzailea eta egokitzailea (lehen); Itzultzaile-egokitzailea (gaur). Urteak dira EAEn bikoizketarako gidoia itzultzaile-egokitzaileak (pertsona bakarrak) prestatzen duela. Espainiako Estatuko beste autonomia erkidegoetan gertatzen denaz bestera: Frederic Chaume irakasleak eta Gerardo Couto bikoizketa-zuzendariak hurrenez hurren diotenez, oraindik itzultzailearen eta egokitzailearen figurak mantentzen dira Valentziako telebistan eta Galiziakoan. Filma takeatzeko eginkizuna ere itzultzaile-egokitzailearen esku egon ohi da (enpresa batzuek –IRUSOIN, kasu– sistema informatizatuak ezarri dituzte eginkizun horretarako, baina hala eta guztiz ere, egokitzaileak marka batzuk ezarri behar ditu gidoian, bikoizketa etxeko ordenagailuak behar bezala zati ditzan takeak)
- 4) Bikoizketa etxeko hizkuntza zuzentzailea: gidoien zuzentasun gramatikalaz eta egokieraz gain, hizkuntza irizpideak finkatzeko ardura dauka. Telesailetan diharduten egokitzaileak ere koordinatzen ditu, bat baino gehiago direnean.
- 5) ETBko hizkuntzalari taldea: bikoizketa etxeetatik bidalitako euskarazko gidoi idatzien kalitate kontrola egiten dute.
- 6) Programatzailea, antolatzailea... Bikoizketa aretoen produkzioa optimizatzeke, errentagarritasun irizpideei jarraituta antolatzen da ahotsa grabatzeko jarduera.
- 7) Bikoiztailea: film bakoitzaren ezaugarrietara ondoen egokitzen den ahotsa aukeratzeko ahalegina egiten da. Bikoizketa etxe bakoitzak bere bikoiztaile finkoak ditu lan-taldean, eta horiez gain, autonomo gisa lan egiten duten profesionalen zerbitzua eskatzen dute, beharren arabera.
- 8) Aretoko zuzendaria: bikoiztailea ere bada, normalean. Askotan, zuzendu behar duen filmeko protagonistaren ahotsa berak jartzen du. Filmaren bikoizketa osoaren gaineko ardura dauka: bikoiztaileen interpretazio lana zuzentzen du.
- 9) Areto teknikaria: ahotsen grabazioan eta nahasketetan parte hartzen du; oro har, soinu banda osatzen du.
- 10) ETBko hizkuntzalariak: emisio aurreko euskarazko bertsio bikoiztuaren kalitate kontrola egiten da. Ahozketasunari erreparatzen zaio, batik bat.

Gidoietan erabiltzen diren zeinuak

Itzultzaile-egokitzaileak hainbat zeinu erabiltzen ditu gidoiaren nondik norakoak adierazteko bikoiztaileari. Hona ohikoenak: TAKE, TCR (time counter

record), /, //, (OFF), (ON), (AD LIB), (BARRE), (NEGAR), (ALDI BEREAN)...

Film guztiak zatika-zatika grabatzen dira; zati bakoitzari TAKE deitzen zaio. Hala, filma hasten denetik (TAKE 1) eta bukatu arte, takez take zatituta emango dugu bikoizteko prestatu behar dugunean. Normalean, ez da grabatzen lehen taketik hasi eta take zenbakiari jarraituta filma bukatu arte; produkzio irizpideek markatutako ordenan bikoizten da.

Take zenbakiaren ondoan, denbora kodearen zenbakiak ematen ditu egokitzailleak: TCR (time counter record) esaten zaio. Denbora kode hori produkzio etxeetan ezartzen zaio jatorrizko filmari, eta zinta horrekin egiten du lan itzultzaile-egokitzailleak TCRak lau pare zenbaki dauzka: lehenengo pareak ordua(k) adierazten d(it)u, bigarrenak minutuak, hirugarrenak segundoak eta laugarrenak koadroak (hogeita lau koadrok segundo bat osatzen dute). Lanerako hartu dugun bideo zintak agerian izaten ditu zenbakiok pantailan.

Berbaldiko etenaldiak ere markatu egin behar dira. Luze-laburreraren araber honela markatuko ditugu isiluneak: '/' ikurrarekin etenaldi edo pausa laburrak (batzuetan '...' bidez markatzen da), eta pausa luzeagoak '// ikurrarekin.

Bikoiztailearentzat oso garrantzitsua da jakitea bere pertsonaia pantailara begira mintzaten den (ON) edo bizkarra emanda, edo erabat ezkututik ari den (OFF). Pertsonaia baten berbaldiaren hasieran markarik ez badago ONean ari dela esan nahi du. Pertsonaia pantailan ageri ez bada OFFean ari dela markatuko dugu. Demagun pertsonaia bat ezkutuan hasi dela mintzaten (OFFean), eta gero agerira pasatu dela: esaldiaren zati horretan '(ON)' markatu behar da.

Estatuko bikoizketa etxe batzuetan marka berezi bat erabiltzen dute pertsonaia ONean dagoela pantailari bizkarka mintzaten zaiola adierazteko, hau da, ez zaiola ahoa ikusten. Horrelakoetan, bikoiztaileak lasaitxoago jokatzeko du pertsonaia pantailari aurrez aurre dagoenean baino; hala ere, erne ibili behar du, askotan pertsonaiaren gorputz-keinuek salatzen baitute berbaldiaren tenpusa eta iraupena: ez dauka erabat aske ibiltzerik.

Pertsonaiek ahoarekin egindako soinu guzti-guztiak eman behar ditu itzultzaile-egokitzailleak gidoian, eta batzuetan soinuak ez dira testudunak. (AD LIB) zeinua ikusiko du bikoiztaileak gidoian pertsonaiak esklamazio bat egin duenean, edo mina, ustegabea eta antzekoak adierazten dituzten soinuak egiten dituztenean. Latinezko *Ad Libitum* esapidetik dator, eta «nahierara» esan nahi du; hau da, bikoiztaileak '(AD LIB)' ikusten duenean gidoian bere pertsonaiak egiten duen hotsaren antzekoa egin behar duela esaten zaio.

'(AD LIB)' bidez markatu litezke pertsonaien barrea eta negarra ere, baina horiek normalean '(BARRE)' eta '(NEGAR)' zeinuekin markatzen dira: askoz definituagoak dira.

Zenbait bikoizketa-etxetan '(ALDI BEREAN)' zeinua erabiltzen da pertsonaia bik edo gehiagok batera hitz egiten dutela adierazteko.

Berez, gidoian markatu ditugun zeinu horiek guztiak zuzenean ikusten ditu bikoiztaileak bideoan lanean ari denean, baina lagungarria zaio gidoian markatuta ikustea; bikoiztaileari ez ezik baita areto-zuzendariari ere.

Ezaugarri orokorrak. Irizpideak

Itzulpen-egokipen lanari ekin aurretik, esku artean zer daukagun aztertuko dugu. Lehen ikuskapena egingo dugu. Batetik, zer generotako filma eman diguten jakiteko: dokumentala, film historiko edo literarioa, marrazki bizidunak, publizitatea, umorezko telesail bat... Bakoitzak arreta berezia eskatzen du. Bestetik, nola datorren materiala begiratuko dugu: ea audioa eta gidoia bat datozen. Gogoan izan behar dugu, jatorrizko audioan datorrenaren euskarazko bertsioa egin behar dugula guk, eta beraz, lanerako eman diguten bideokasetean ikusi eta, batez ere, entzuten duguna izango da gure erreferentzia nagusia. Gidoi idatzia harekin bat badator hainbat hobe guretzat.

Jatorrizko testuak berak aginduko du, neurri handi batean, hizkuntzaren erregistroa eta maila (begi-bistakoa denez, ez dira berdinak film poliziakoa, zientzia fikziozkoa, literarioa...). Hori dena kontuan izan behar dugu euskarazko bertsioa prestatzen ari garenean.

Film bakoitzaren barruan ere gerta liteke hizkuntza mailak bereizi beharra. Ez hori bakarrik; sarri tokatzen dira abestiak, eta pertsonaien berbaldiaren azpitik entzuten den telefono-grabazio bateko, irratiko edo telebistako jarduna; gerta liteke jatorrizko bertsioan bertan bigarren hizkuntza bat egotea –jatorrizko bertsioan azpidatzita datorrena, esaterako–. Testu mota horiei guztiei eman behar diegu erantzuna. Laburbilduz, jatorrizko audioan dagoena da gure abiapuntua eta horren euskarazko bertsioa ematea xedea.

Itzulpen-egokipena

ETB1eko hasierako urteetan, itzultzaileak jatorrizko bertsiotik euskarara ekartzen zuen testua eta, ondoren, egokitzaileak testu hori moldatzen zuen neurriera ekartzeko, eta behar bezalako hizkera komunikatiboa prestatzen zuen. Baina, urte askora gabe, itzultzaile-egokitzailearen figura gailentzen joan zen eskal studioetan: lehen biren artean egiten zutena, urte gutxiren buruan, pertsona bakarra hasi zen euskarazko gidoia egiten.

Film batean esaten dena itzultzea, beraz, ez da nahikoa. Filmeko pertsonaien aho-mugimendua eta berbaldiaren etenak kontuan hartuz, testua tarte horretan egokitu behar da –ahoarekin egindako soinu guzti-guztiak–. Hau da, jatorrizkoak eta euskarazko bertsioak bat etorriko badira, neurrian doi-doi eman behar da filmean esaten dena xede hizkuntzako testuan, ezpainen mugimendurak ere ahalik eta ondoen egokituta.

Bikoizteko gidoia prestatzen ari den profesionalak euskarazko testuari erreparatu behar dio batez ere. Egokitzeak esan nahi du testua gozatzea, komunikazio egoera jakin batera ekartzea esanahia eta esamoldea, kasuan-kasuan pertsonaia bakoitzaren mugimendu eta hitz egiteko erari lotuta. Ez dute berdin hitz egiten epaile batek eta auzo pobre bateko gaizkile batek, ezta aitona batek eta hiru-lau urteko haur batek ere.

Euskararen berezitasunak

- Hizkuntza positiboa da euskara, inguruan ditugunak ez bezala: frantsesa eta gaztelania hizkuntza erromanikoak ditugu, eta preposizio bidez funtzionatzen dute gehienbat. Euskarak, berriz, deklinazioaren eta elkar-ketaren bidez gehiago. Filmak egokitzen ari garelarik askotan ohartuko gara ingelesezko eta gaztelaniazko bertsioak parez pare datozela. Baina euskaraz gutxiagotan egokitzen zaigu parez pareko egiturarik eta, oro har, ingelesezko hitz eta egiturak baino luzeagoak dira euskarazkoak (horrek buruhauste franko emango dio egokitzaileri, daukan tartean ez zaiolako «kabitzen» esan beharrekoa).
- Euskara normalizatu gabea da: hogeita bost urtean bidearen zati handi bat egin du Euskara Batuak, baina oraindik iristeko dago hizkuntza normalizatua izatera. Itzultzaile-egokitzailak –aurreneko urteetan orain baino gehiago– gai eta egoera jakin asko euskaraz nola eman behar ziren ez zekien, ez zeukan erreferentziarik, ez zegoen hiztegirik... eta hala ere, egin egin ziren lan asko eta asko: euskararen bidean bide-urratzaile ere izan dira euskarazko filmetako itzultzaile-egokitzailak.
- Euskara hizkuntza gutxitua da, hiztun gutxikoa. Baina ETB1 euskaradunen erreferente gisa eta erdaldunek euskara ikas zezaten sortu zen. Euskara ikasleek, besteak beste, bizitzan ezagutu dezaketen besteko aukera zabala dute filmetan euskaraz ikus-entzuteko. Filmik bikoiztuz gero, behintzat.

Lanaren mekanika

Bi eten arteko esaldiaren «musikari» erreparatu eta euskarazko ordaina topatu behar du itzultzaile-egokitzailak.

Ondoren, ahots goran irakurri –dramatizazio minimo bat emanda–, euskarazko esaldia neurrikoa eta egokia dela ziurtatzeko. Isilik erdi ahopean irakurrita ez da nahikoa, abiadura desberdinean aritzen garelako, besteak beste.

Hizkuntzaren barneko arauak errespetatu behar dira. Esaterako, ez da kome-ni hizkuntzaren berezko sintagmak haustea:

MICHAEL filma:

DOROTHY (OFF) (sighs) I thought angels were... (ON) cleaner.

Itzultzaile-egokitzailak:

DOROTHY (OFF) O, uste nuen aingeruak zeragoak zinetela ... (ON) txukuna-goak.

Gaztelaniaz:

DOROTHY (OFF) Creía que los ángeles erais más... (OFF) limpios.

Zuzendu ondoren:

DOROTHY: (OFF) Aizu, aingeruok ez al daukazue... (ON) txukundaderik?

Adibide honetan ikusten dugun moduan, ingelesetik euskarara egitura gramatikala errespetatuz gero (itzultzaile-egokitzaillearen aukera) esaldi behartua geratzen zaigu. Zuzendu ondokoa, berriz, esaldi naturalagoa da, biziagoa eta entzuteaz bat ongi ulertzen dena. Ez da egitura gramatikala errespetatu, baina mian ez dago alderik.

Orain arte eman ditugun irizpideak nahiko orokorrak izan dira, lanbideari berari dagozkionak. Euskaraz arituko den itzultzaile-egokitzailleak, gainera, hizkuntzaren izaera eta egoeragatik, hainbat puntu bermatu beharko du bere lanetan. Hona hemen oinarritzkoenak azaletik zerrendatuta (euskararekin lan egiten ohiuak daudenek azalpen gehiagorik gabe ulertuko dituztelakoan):

1. Zuzentasun gramatikala

1.1. Hitzen forma estandarra (Hiztegi Batua)

1.1.1. ADITZA: baturako adizkiak

daramazkit > daramatzat

etorri zan > etorri zen

*bihar hasten da > bihar hasiko da

1.1.2. DEKLINABIDEA:

*goruntz > gorantz

*aitonakin > aitonarekin

*gizonetaz > gizonez

1.1.3. LEXIKOIA: Arrunta zein berezitua

*filme, *filma > film

*ikutu > ukitu

*senadore > senatari

*arauera > arabera

*prijitu > frijitu

*atzapar > atzamar

behatz ? hatz, atzamar

anaia ? neba

*refresko > freskagarri

*voltio > volt

*watio > watt

1.1.4. HITANOA

Noiz erabili sistema alokutiboa

Hitanoaren forma estandarrak

1.2. Euskaltzaindia. ARAUAK

1.2.1. Aditz «gaiztoak»

*lehiatu dut > lehiatu da

*3 ordu irauten ditu > 3 ordu irauten du

*otsoan bihurtu zen > otso bihurtu zen

*urratsak eman > urratsak egin

*gonbita luzatu zion alkateak > gonbita egin zion alkateak

*Pello kalean eraso zuten > Pellori kalean eraso zioten

- 1.2.2. Hau guztia, horiek guztiak, horren guztiaren...
- 1.2.3. bera ? berdina
- 1.2.4. IZENA eta gero > IZENAREN + ondoren (*neska-laguna eta gero igo nintzen > neska-lagunaren ondoren igo nintzen)
- 1.3. PUNTUAZIOA.
- 1.4. HITZEN EBAKERA
ez du > eztu
ekarriz gero > ekarrizkero
joan zitzaigun > joantzitzaigun
ehun eta hamazazpi > ehun da hamazazpi
- 1.5. JOSKERA BIHURRIAK
Kalean behera doa Pello txistua joaz
Baina:
*Hogei milioi euro lapurtu dituzte bi ijitok, ertzainek atxilotuz > Hogei milioi euro lapurtu dituzte bi ijitok eta ertzainek atxilotu egin dituzte.
2. Egokitasuna
- 2.1. Esaldiaren hitzen ordena.
Egin ezikusiarena > Ezikusiarena egin
Goitik behera josi dezagun > Josi dezagun goitik behera
Halteofilialariak gorroto ditut > Gorroto ditut halteofilialariak
Ez, ez, ez, Moldatuko naiz. Zera, hitzorduak astelehenera alda izkidazu. >
Alda izkidazu hitzorduak astelehenera.
- 2.2. Ulergarritasuna
Nire zientziarik gogokoenetakoa > Gogokoen dudan zientzia!
Zer zenion? > Zer esan duzu?
Ni ez naiz negoziario izorratu dizuna > Nik ez dizut negoziario izorratu
- 2.3. Erregistroak
Haur hizkera
Ederra zaude soineko horrekin > polit-polita zaude soineko horrekin
Gaztetxoan hizkera
- 2.4. Kultura eta mundu ikuskera
B flat > *B baxua > Si bemol
Lehendakari ? presidente
It rains cats and dogs > *Katuak eta txakurrak bota > Euria goian-behean egin
Santa Claus > Bizar Zuri
- 2.5. Adizki hipotetikoak
ministroak dimiti lezake > ministroak dimititu egingo du, antza (beharbada, litekeena)
bihar deitu dezake > (agian) bihar deituko du
- 2.6. Fraseologia eta onomatopeiak
*Zonbi erori > ziplo erori
*atea tan-tan jo > kas-kas atea jo
hamaika ikusteko jarioak gara!
ahoa bete hortz utzi
- 2.7. Errepikapen bidezko adierazkortasuna
neka-neka eginda egon; mozkor-mozkor zebilen

Zuzenketa

Bikoizketa etxe bateko euskara zuzentzaileak hainbat ardura ditu, etxe batetik bestera dauden gorabeherak gorabehera.

Hizkuntza zuzentzea ez da nahikoa. Akats ortografiko eta gramatikalei erreparatzeaz gain, hizkuntzaren funtzio komunikatzailea betetzen dela ziurtatu behar da. Ez du balio sekulako esaldi biribila idazteak, kakofonikoa bada edo irudiekin ondo ez badator (dela neurriagatik, dela testuinguruagatik).

Ezin dugu ahaztu entzuteko izango den produktu bat prestatzen dihardugula, eta ez irakurtzeko. Hizkerak bizia eta ahozkotik oso hurbilekoa izan behar du.

Euskarazko gidoiak funtzionatu egin behar du. Koherentea izan behar du bere baitan eta jatorrizkoarekiko fidela; estiloa zaindu behar da lan osoan...

Etxe barruko lanen eta taldekideenen jarraipena egiten du zuzentzaileak: Lan-taldea koordinatu behar du. Demagun etxe horretan telesail batean ari direla lanean: erregistroak eta izenak definitu behar ditu zuzentzaileak egokitzaileekin, pertsonaiei izen berberak ematen zaizkiela ziurtatu behar du, pertsonaia bakoitzari dagozkion ezaugarriak zaindu...

ETBko Euskara taldearekin (kalitate kontrola) harreman zuzena izango du: telesailak hasi aurretik; zuzenketa ostekoak komentatzeko; planteamendu eta irizpide orokorrak finkatzeko; etorkizunera begirakoak...

Azken gogoeta

Hogeitaka urteotan telebistako euskara lantzen eta egiten joan gara ikus-entzunezkoetako hizkuntza ereduetera. Asko aurreratu dugu, urrats handiak egin dira. Garai batean arrotz zena, normal-normal onartzen dugu gaur: sioux indiarrek bezala Harlem auzoko marginatu afroamerikarrak euskaraz mintzatzen, epaitegietan epaileak euskaraz ematen sententziak, Mendebaldeko poliziak gaizkile eta drogazaleen atzetik, Hego Amerikako foiletioiak, umore britainiarrak...

Egun lanbidea gainbehera etorrita dago, baina produkzio urte joriak izan dira: itzultzaile, idazle eta hizkuntzaren profesional onak igaro dira lanbide honetatik, eta dudarik gabe ekarpen handiak egin dituzte.

Hizkuntzaren normalizazioan aurrera egin ahala, aurrera egingo da lanbide honetan ere; baldin eta profesionalek egokierarik badute lanerako. Gaur-gaurkoz, itzultzaile-egokitzaileen lan baldintzak oso kaskarrak dira, eta, halabeharrez, lan horretatik bizi diren langileak desagertzeko zorian daude.

Bidea ez da bukatu, eta oso garrantzitsua da orain arte egindakoaren berri jasotzea: bikoiztutako film askori merezi duten kalitatea aitortu behar zaie, eta, era berean, euskararen normalizazioari egindako ekarpena.

Ondo logikoa dirudi ETB1 sortu zenetik jaio eta hazi diren euskaldun belau-naldi berriei adinean adineko telebista saioak eskaintzea eta aukerak zabaltzea:

marrazki bizidunak, kirola eta Goenkale-ra mugatu gabe eskaintza. Horiek ere beharrezkoak dira, ez nahikoa. Euskaraz bizi nahi duten teleikusle analfabetoak sortu nahi ez baditugu, behintzat.

Eta kanpotik gure herrialdera datorren jende-andanari, zer eskaini behar diogu?

Globalizazioaren garaiotan, euskarazko bikoizketaren estrategikotasuna aldarrikatzea ez zaigu erokeria iruditzen: euskara indartzeko eta komunitatea koheSIONatzeko nahiko arrazoi badira.

Bibliografia

- AGOST, R. eta Chaume, F. (2001) *La traducción en los medios audiovisuales*. Castelló: Universitat Jaume I.
- AGOST, R. (1999) *Traducción y doblaje: palabras, voces e imágenes*. Bartzelona: Ariel Practicum.
- ARANGUREN, Tx. (1997) «Telebista eta bikoizketa». *Jakin*, 99. zkia., 65. orrialdetik 70.era.
- ÁVILA, A. (1997) *El doblaje*. Madril: Cátedra. Signo e Imagen.
- CHAUME, F. (2004) *Cine y traducción*. Madril: Cátedra. Signo e Imagen.
- EGUZKITZA, J. (1997) «Telebista eta bikoizketa». *Jakin*, 99. zkia., 71. orrialdetik 77.era.
- DÍEZ URRESTARAZU, R. (2003) *ETB: El inicio de una nueva era*. Bilbo: Euskal Irrati Telebista.
- IRAZU, A. (2001) *Teletilura (1990-2000)*. *Euskal fikzioa ETBn*. Madril: Fundación Autor.
- MENDIGUREN BEREZIARTU, X. (1995) *Euskal itzulpenaren historia laburra*. Donostia: Elkar.
- MENDIGUREN BEREZIARTU, X. (1993) «Incidencia de la traducción en la normalización lingüística del euskara». *Livius, Revista de Estudios de Traducción*, 4. zkia., 107–115 orr.
- TELEVISIÓ DE CATALUNYA (1997) *Criteris lingüístics sobre traducció i doblatge*. Bartzelona: Edicions 62.
- ZUBIZARRETA, I. (1984) «Euskal itzulpena komunikabideetan». *Senez*, 1. zkia., 1. urtea, 63-67 orr.
- ZUBIZARRETA, I. (1992) «Euskara ikasten». *Senez*, 1. zkia., 8. urtea, 161-164 orr.
- ZUBIZARRETA, I. (1997) «Telebista eta bikoizketa». *Jakin*, 99. zkia., 78-84 orr.